

Մ. Ա. ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ

ԱՐԾԱՆԻ ԻՆՔՆԱՅԱՇՏԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՈՒԺԵՐԻ ԿԱԶՄԱՎՈՐՈՒՄԸ

ԼՂՀ պաշտպանության բանակն անցել է կազմավորման համեմատաբար երկար ու դժվարին ճանապարհ: Ստորև, ժամանակագրական ու կառուցվածքային առումներով, սահմանազատված են այդ ճանապարհի հիմնական հանգրվանները...

Արցախի ինքնապաշտպանության ուժերի կազմավորումը ազգային ազատագրական պայքարի կարևոր նվաճումներից էր: Լայնածավալ մարտական գործողությունների պայմաններում և ռազմաքաղաքական բարդ իրադրությունում ինքնապաշտպանական առանձին ջոկատների վերակազմումը ու համախմբումը կանոնավոր ստորաբաժանումների մեջ անխուսափելի էին և թելադրված զինված ուժերի կենտրոնացված կառավարումը կազմակերպելու, մարտական գործողությունների գոտում կարգուկանոն հաստատելու անհրաժեշտությամբ: Այդ հույժ կարևոր ձեռնարկումը բարենպաստ նախադրյալներ ստեղծեց առաձգական դարձած ռազմաճակատի* կայունացման, ռազմական նախաձեռնությունը հակառակորդից խլելու, ապա նաև զավթված բնակավայրերն ազատագրելու և Արցախի շուրջ անվտանգության գոտի ստեղծելու համար:

Արցախի ինքնապաշտպանության ուժերի (այսուհետև՝ ԻՊՈՒ) կազմավորման գործընթացն առանձին ուսումնասիրության առարկա չի եղել:

Խնդրո առարկա թեմայի ուսումնասիրությունը հրատապ է ոչ հեռու անցյալի իրադարձությունների վերախմաստավորման, մինչև հիմա գաղտնի մնացած կամ աղավաղված փաստերը գիտական շրջանառության մեջ դնելու, այդ իսկ ճանապարհով մորոքյա պատմագրությանը նպաստելու առումներով: Մյուս կողմից անհրաժեշտ է լուսաբանել այն դժվարին, քայց և հաղթական ուղին, որ Արցախի պաշտպանության բանակն է հարթել, փայլուն, մոր էջեր ավելացնելով հայ ռազմարվեստի տարեգրությանը:

Նախկին ԽՍՀՄ ղեկավար մարմինների թողտվությամբ, Ադրբեջանական ԽՍՀ կողմից իրականացվող բռնությունների, կողոպուտի և տեղահանությունների քաղաքականությունը, խորհրդային ներքին գործերի և ադրբեջանական միլիցիայի հատուկ նշանակության ջոկատների (ՄՀՆԶ**) կամայականությունները ԼՂԻՄ-ում, շրջափակումը և նախապատրաստվող ագրեսիայի ահագնացող վտանգը ար-

* 1992 թ. հունիսի 12-ին սկսված ադրբեջանական լայնածավալ ագրեսիայի հետևանքով, ի դեպ, որին մասնակցել են նաև ԱՊՀ 4-րդ բանակի՝ Գանձակում տեղակայված 23-րդ դիվիզիայի զինծառայողներն ու ռազմական տեխնիկան, անկայուն ու առաձգական էր դարձրել հատկապես Մարտակերտի ռազմաճակատը:

** Տարածում գտած «ՕՄՕՆ» և «օմոնական» արտահայտչաձևերը ռուսերեն տառադարձությամբ են:

ցախահայությանը կանգնեցրել էին զինված ինքնապաշտպանության դիմելու անհրաժեշտության առաջ: Աղբրեջանի մի շարք քաղաքներում հայերի ջարդերից և ԼՂԻՄ բնակավայրերի վրա ավազակային հարձակումներից հետո այլևս հապաղել չէր կարելի:

Զինված կազմավորումներ ունենալու համար անհրաժեշտ էին զենք, զինամթերք, համապատասխան նյութատեխնիկական միջոցներ, հարկ էր լուծել բազմաթիվ կազմակերպական-մախապատրաստական խնդիրներ, ինչը, խորհրդային գործերի ու աղբրեջանական ՄՀՆՁ-ի համապարփակ օղակման և դաժան վերահսկողության պայմաններում տեսականորեն անհնար էր: Մակայն, հայ ժողովրդի լավագույն զավակների ջանքերի շնորհիվ հնարավոր եղավ խոր ընդհատակում ձեռնարկել զենքի ու զինամթերքի հայթայթումը, կամավորական ջոկատների ստեղծումը և ինքնապաշտպանության գործի կազմակերպումն ու ղեկավարումը: Ինքնապաշտպանական խմբերը տարերայնորեն սկսեցին ձևավորվել նախ սահմանամերձ կամ աղբրեջանական գյուղերի հետ սահմանակից բնակավայրերում: Խոջալուի և Կրկժանի 1988 թ. սեպտեմբերի 18-ի ընդհարումներից, Շուշիի հայության տեղահանությունից հետո, երբ վտանգն անմիջապես սպառնում էր մարզկենտրոնին, այստեղ ևս սկսեցին կազմավորվել զինված ջոկատներ: Ամենուր տարվում էր գիշերային հերթապահություն: Ինքնապաշտպանության գործի, ժողովրդի մարտունակ մասի զինման և արագ հակազդման ջոկատների ստեղծումը հիմնականում իրականացնում էին ընդհատակյա կազմակերպությունները, հատկապես՝ ՀՅ դաշնակցությունը [1]: Աղբրեջանական ավազակախմբերն արդեն արժանի հակահարված էին ստանում: Աղբրեջանի ղեկավարությունը, որ ձգտում էր հայաթափել նաև ԼՂ ինքնավար մարզը, սարսափեց կազմակերպվող ժողովրդից և Կրեմլի միջոցով ավելի սաստկացրեց խաղաղ բնակչության ահաբեկումները, հալածամթերքն ու հետապնդումները:

Ապահովվեց նաև կենտրոնական իշխանությունների անվերապահ աջակցությունը, ինչն իր արտահայտությունը գտավ ԽՍՀՄ ղեկավար Մ. Գորբաչովի 1990 թ. հուլիսի 25-ի հրամանագրում: Այդ հրամանագրով ԽՍՀՄ ՆԳ նախարարին իրավունք էր վերապահվում օրենսդրությամբ չնախատեսված սպառնալուծ կազմավորումները ցրելու, առկա զենքն ու զինամթերքն առգրավելու համար օգտագործել ներքին զորքեր, իսկ առանձին գործողություններում թույլատրվում էր նաև ԽՍՀՄ պաշտպանության նախարարության ստորաբաժանումների մասնակցությունը [2]: Հետագա իրադարձությունները ցույց տվեցին, որ այդ ամենը նախատեսված էր հատկապես իր օջախն ու տունը պաշտպանող հայերի համար: Բնականաբար, Աղբրեջանական ԽՍՀ իրավասության տակ գտնվող տարածքներում «օրենսդրությամբ նախատեսված» հայկական զինված կազմավորումներ ստեղծելն անհնար էր, իսկ ժողովրդի ինքնապաշտպանության փորձերը օրենքից դուրս էին դիտվում:

Այդուհանդերձ, գաղտնի գործող փոքրաթիվ կամավորականները, ոգևորված ֆիդայական շարժման գաղափարներով, բազմաթիվ մանր ու մեծ ընդհարումներում սխրագործությունների ու անձնվիրության հրաշալի օրինակներ էին տալիս: Մակայն, «Օղակ» (Վոլցո) ռազմագործողությունը, որի հետևանքով հայաթափվեցին Հյուսիսային Արցախի Գետաշեն, Մարտունաշեն, ինչպես նաև Հաղուտի շրջանի սահմանամերձ ու Բերդաձորի ենթաշրջանի գյուղերը և Հայաստանի սահմաններում իրադրության կտրուկ բարդացումը ցույց տվեցին, որ ինքնապաշտպանության գործն ինքնահոսի մատնելը կարող է ճակատագրական լինել: Խառնավատությունը, նախաձեռնողականությունը, նվիրումը բավարար չէին ժողովրդի պաշտպանության գործը հիմնավորապես կազմակերպելու համար: Պետական, համազգային վերաբերմունք ու ջանքեր էին անհրաժեշտ: Այս առումով, կարևոր քայլ էր 1991 թ. մայիսի 4-ին ստեղծված Պաշտպանության կոմիտեն, որն իբրև համակարգող, կազմակերպող ու ղեկավարող մարմին ամմիջապես ձեռնամուխ եղավ ինքնապաշտպանության ոլորտում ծառացած բազմաթիվ ու տարաբնույթ, հաճախ՝ բարդ

խնդիրների լուծմանը: Կոմիտեի առաջնահերթ խնդիրներից էին նաև Հատուկ շրջանի պաշտպանության կազմակերպման, այնտեղ Շահեն Մեղրյանի ընդհանուր հրամանատարությամբ գործող կամավորական ջոկատների ղեկավարման աշխատանքներին օժանդակելը, ինչպես նաև վտանգված սահմանային շրջանների անվտանգության ապահովումը [3]:

Գործնական քայլեր կատարվեցին նաև Արցախում: 1991 թ. հունիսի առաջին օրերին ԼՂԻՄ գործկոմի շենքում հավաքվեցին ժողովրդական պատգամավորների մարզխորհրդի գործկոմի մի խումբ անդամներ ու մարզի ղեկավար աշխատողներ և պայմանավորվեցին համախմբել բոլոր ուժերն ու միջոցները մարզի խաղաղ բնակչության անվտանգության խնդիրը լուծելու համար: Այնուհետև մարզգործկոմում հավաքված ձեռնարկությունների ու կազմակերպությունների՝ Մտեփանակերտում և շրջաններում հայտնի աշխատողներն ու ղեկավարները ըննարկվեցին մարզում ստեղծված աղետալի իրավիճակը: Զննարկումների ընթացքում ակտիվը հանգեց այն եզրակացության, որ ստեղծված պայմաններում անհրաժեշտ է ձեռնարկել կազմակերպական շտապ միջոցներ և ամրապնդել մարզի ղեկավարության դիրքերը: 1991 թ. հունիսի 11-ին ժողովրդական պատգամավորների մարզխորհրդի գործկոմի ընդլայնված նիստը մախազահի պարտականությունները դրեց նրա առաջին տեղակալ Լեոնարդ Պետրոսյանի վրա, որը Գործկոմի անդամների հետ անհապաղ ձեռնամուխ եղավ ռազմական ու տնտեսական ծանր քաոսից մարզը դուրս բերելու միջոցների մշակմանն ու կազմակերպմանը [4]:

Հունիսի 19-ին Լեոնային Ղարաբաղի ժողպատգամավորների ընդլայնված նիստում մշակվեց արցախահայության գոյատևման ծրագիր: Դա անհրաժեշտություն էր և շատ կարևոր մախաձեռնություն, քանզի 1991 թ. ապրիլ-մայիսյան իրադարձությունները ցույց տվեցին, որ անիշխանության, մարզային և տեղական իշխանությունների կազմալուծման պատճառով ժողովուրդը միանգամայն պատրաստ չէր զինված դիմադրություն ցույց տալ ԽՍՀՄ ԶՈՒ և ՆԳՆ զորքերի աջակցությամբ իրականացվող լայնածավալ ագրեսիային: Ծրագրում մախատեսված էին մարզում քաղաքական ու տնտեսական վիճակի կարգավորման միջոցներ և ուղղագծվել էին տխրահռչակ «Օղակ» ռազմագործողության կանխման ուղիները: Դրա համար մախևառաջ անհրաժեշտ էր ԽՍՀՄ ղեկավարության միջոցով հասնել մարզգործկոմի և ժողպատգամավորների մարզխորհրդի վերականգնմանը, անցկացնել մարզխորհրդի ժողպատգամավորների ընտրություն, ժողովրդի ցանկությունների հաշվառմամբ, մարզի նորոգմանի ղեկավարության ուժերով մշակել Արցախի գոյատևման իրատեսական ծրագիր, հավուր պատշաճի մախսպատրաստվել զինված դիմադրության [5]:

Հուլիսի վերջին ԼՂԻՄ Ազգային խորհրդի «Պ» (այսինքն՝ պաշտպանություն) ժամանակավոր խմբի հիման վրա ստեղծվեց ինքնապաշտպանության ընդհատակյա կոմիտե, ինչը բխում էր աղբյեջանական զինված կազմավորումների ճնշմանն ու հարձակումներին դիմագրավելու համար մարզի պաշտպանությունը նոր մակարդակով կազմակերպելու անհրաժեշտությունից: Այդ իսկ նպատակով ստեղծվեց նաև ինքնապաշտպանության ուժերի շտաբ, որի կազմում ընդգրկվեցին Ռ. Քոչարյանը, Ս. Սարգսյանը, Գ. Պետրոսյանը, Վ. Բալայանը, Մ. Պետրոսյանը և այլք: Նորաստեղծ շտաբը սկզբում կազմակերպում ու զինում էր արագ հակազդման փոքրաթիվ ջոկատներ մարզի բոլոր շրջաններում և Մտեփանակերտ քաղաքում: Մարտիկների քանակն օրըստօրե աճում էր: Մարզի գրեթե բոլոր հասումն տղամարդիկ կամավոր խանդավառությամբ ցանկանում էին կանգնել իրենց հայրենիքի, ընտանիքների, հարազատների պաշտպանության դիրքերում...

Աղբյեջանական զինված կազմավորումների չղաղարող հարձակումների պայմաններում ռազմաքաղաքական լարված իրավիճակում ձեռնարկվող քայլերը բխում էին ժողովրդի գոյապահպանման կենսական շահերից և կարևոր մախաղթյալներ էին ստեղծում ԽՊՈՒ կազմավորման համար:

Շահումյանի շրջանի էրքեջ, Բուզլուխ և Մանաշիկ գյուղերի զավթումը խորհրդա-աղբրեջանական գործերի կողմից, Հաղրուքի շրջանի Խծաբերդ ու Հին Թաղեր բնակավայրերի վրա չդադարող հարձակումները կամավորական ջոկատներին ստիպեցին անցնել պարտիզանական պատերազմի: Հատուկ էին «Գետաշենցի վրիժառուները», որոնք անսպասելի հակահարվածներ էին հասցնում զավթիչներին: 1991 թ. հուլիսի 29-ին արժանի պատիժ կրեցին էրքեջ գյուղի զավթիչները. մարտում ոչնչացվեցին 7 և հոսպիտալացվեցին ավելի քան 10 աղբրեջանցի ՍՀՆ ջոկատայիններ: Իսկ հուլիսի 30-ին մի այլ պարտիզանական խումբ Հաղրուքի շրջանում գրոհեց Ցոր գյուղը, ոչնչացնելով 2 և գերելով 5 զավթիչ [6]: Ընդհատակյա պայքարի դասական օրինակ կարելի է համարել նույն թվականի օգոստոսի 13-ի խիզախ ձեռնարկումը Մարտակերտի շրջանի Հաթերք գյուղում, ուր ձերբակալված հայ երիտասարդների դիմաց պատանդ վերցվեցին ԽՍՀՄ ՆԳՆ գործերի 33 սպա ու զինվոր, առգրավվեցին 1 զրահավոխադրիչ, 1 ճոնականետ և 29 ավտոմատ [7]: Թերևս, հեղաշրջման օգոստոսի 19-ի փորձը և Արտակարգ իրավիճակի պետական կոմիտեի (տխրահռչակ՝ ԳԿՉՊ-ի) ստեղծումը խանգարեցին Հաթերքի ինքնապաշտպանների բուն նպատակների իրագործմանը: Այդուհանդերձ, հաջորդ օրերին կատարված պատանդների փոխանակությունը և գյուղի պաշարման վերացումը ևս հաջողություն էին: Նշված գործողությունները ինքնահաստատման ու սեփական ուժերի նկատմամբ հավատի վերականգնման, կազմակերպվող ինքնապաշտպանական ուժերի առնականացման վկայությունն էին: Հայերի վրիժառու բազուկը, որի հատու ուժը թշնամին դեռ շատ պիտի զգար, կորով ու ավյուն էր ստանում...

Սակայն ԻՊՈՒ կազմավորման ու անհրաժեշտ սպառազինություն հայթայթելու համար բարենպաստ պայմաններ ստեղծվեցին, երբ ԽՍՀՄ ՆԳՆ գործերը սկսեցին թողնել Արցախի տարածքը: 1991 թ. դեկտեմբերի 25-ին և 26-ին դուրս բերվեց ԽՍՀՄ ներքին գործերի «ԴՈՆ» դիվիզիան (հրամանատար՝ գեներալ-մայոր Լորտնեց), այդ թվում՝ Ստեփանակերտից՝ փոխգնդապետ Տյուլովիչի, Մարտունուց՝ Բատակովի, Մարտակերտից՝ Կալիբերդեկոյի գնդերը [8]:

Դրա հետևանքով Արցախում լրիվ անպաշտպան մնացին բազմաթիվ բնակավայրեր և ժողտնտեսական կարևոր օբյեկտներ, իսկ սահմանագծի ողջ երկայնքով սկսվեցին աղբրեջանական զինված խմբերի խժոժությունները: Մարտերը ծավալվեցին հատկապես Մարտակերտի շրջանի Չափար և Հաղրուքի շրջանի Հին Թաղեր ու Խծաբերդ գյուղերի մատույցներում: Սպասվում էր մարտական գործողությունների նոր սաստկացում, կապված Բաքվից ու Ադդամից յուրաքանչյուրը 300 ասկյար ընդգրկող 18 զումարտակների [9], ինչպես նաև ռազմական տեխնիկայի փոխադրման ու Արցախի աղբրեջանական բնակավայրերում դրանց տեղաբաշխման հետ: Դրանից բացի հակառակորդն ուժերի ու միջոցների կուտակումներ էր կատարում նաև սահմանագծի ողջ երկայնքով:

Ստեղծված բարդ իրադրությունում Արցախի ինքնապաշտպանության պատասխանատուները խնդիր ունեին ուժեղացնել ժողտնտեսական կարևոր օբյեկտների պաշտպանությունը՝ խաղաղ բնակչության ներգրավմամբ, ինչպես նաև կազմավորել առանձին մարտական ջոկատներ՝ հակառակորդի հետախուզական խլմբերի ոչնչացման նպատակով: Տազմապալից իրավիճակի թելադրանքով Պաշտպանության կոմիտեից Արցախ գործողված Արկադի Տեր-Թադևոսյանին հանձնարարվեց անհապաղ ավարտել զինված խմբավորումների կազմավորումը. Հաղրուքի և Մարտունու շրջաններում ներգրավելով 400-ական, իսկ Ասկերանում, Մարտակերտում և Ստեփանակերտում՝ 500-ական մարտիկ: Միաժամանակ, խորհուրդ տրվեց առաջարկել տեղական ղեկավարներին՝ անցկացնել մասնակի զորահավաք [10]:

Հոկտեմբեր ամսից պլանավորվում ու անց էին կացվում նաև ազատագրական մարտեր ու տեղայնական ռազմագործողություններ: Արցախի ինքնապաշտպանական ջոկատները և կամավորական խմբերը մարտական փորձ, իսկ հրամանա-

տարները մարտավարական հմտություններ ձեռք բերեցին Հաղորդի շրջանի Տող (31. 10. 1991 թ.), Սարինշն ու Ծամձոր (15. 11. 1991 թ.), Քարազուլս (20. 11. 1991 թ.), Մարտունու խոջավենդ արվարձանի (19. 11. 1991 թ.), Ասկերանի շրջանի Ջամիլյու (15. 12. 1991 թ.), Լեսնոյ (23. 12. 1991 թ.՝) և Կրկժան (28—30. 12. 1991 թ.՝) գյուղերի ազատագրման ռազմագործողություններում: Դրանց նշանակությունը կայանում էր նաև նրանում, որ մարդիկ հնարավորություն էին ստանում ձեռքազատվել հոգեբանական ընկճվածությունից, բարձրանում էր նրանց ու հատկապես կռիվող ուժերի մարտական ոգին: Եթե այդ ամենին ավելացնենք նաև ռազմավարական կետերի ու բարձունքների վրա վերահսկողություն սահմանելն ու սեփական զինանոցը հակառակորդի հաշվին (այսինքն՝ նրանից առգրաված սպառազինությանը) համալրելու առիթը, թերևս պատկերը կամբողջանա:

Նախկին ԽՍՀՄ ՆԳՆ զորքերի հեռանալը նաև դրական կողմեր ուներ: Ջրօրինակ, հնարավորություն էր ստեղծվում նրանց սպառազինությանը տեր կազմել, դրանով իսկ լուծել ինքնապաշտպանության հարցերից մեկը: 1917—1918 թթ. դասերն օգնեցին Արցախի ինքնապաշտպանության պատասխանատուներին ու բնակչության շահագրգիռ մասին ճիշտ կողմնորոշվել ստեղծված իրադրությունում և բաց չթողնել առիթը... Սակայն, Ադրբեջանն այդ առումով ավելի նպաստավոր պայմաններում էր և ավելի լայն հնարավորություններ ուներ, ուստի ձեռք բերեց զենքի, զինամթերքի, մարտական տեխնիկայի ու այլ սպառազինության անհամեմատ շատ պաշարներ: Իսկ Արցախի պաշտպանների առավելությունն էլ այն էր, որ նրանք պաշտպանում էին հայրենի հողը, տունը, կանանց ու երեխաներին, հետևաբար, բարձր էր յուրաքանչյուրի մարտական ոգին, տիրապետող էին հաղթելու վրճարակալությունը և ժողովրդի հավաքական կամքն ու միաբանությունը... Հենց այս հատկանիշների շնորհիվ հնարավոր դարձավ ոչ միայն կասեցնել ադրբեջանական զինված կազմավորումները, հարձակումները, այլև ազատագրել Արցախի ներսում գտնվող, բայց թշնամական ռազմակայանների վերածված գյուղերը: 1992 թ. հունվարի 20-ին ազատագրվեցին Ստեփանակերտի արվարձան Կրկժանը, փետրվարի 9—11-ին՝ Մալիբեկլու և Դուշուլար, մույն ամսվա 17-ին և 22-ին՝ Մարտունու շրջանի Դարադաղլու և Վերին Վեյսալու գյուղերը, իսկ 26-ին՝ Խոջալուն և օդանավակայանը [11]:

Ադրբեջանի կողմից սանձազերծված պատերազմը այլ բնույթ ու ծավալ էր ստանում: Հակառակորդի ագրեսիվ պլանների ու ձեռնարկումների վտանգավորությունը հրամայաբար պահանջում էր դիմել վճռական քայլերի և կանխել հակառակորդին: Այդ խնդիրը լավագույնս լուծած ինքնապաշտպանական ջոկատները պետական ու օրենսդրական աջակցության և խրախուսանքի կարիք էին զգում: Ահա թե ինչու, դեռևս Խոջալուի ազատագրման մախօրյակին ԼՂՀ Գերագույն խորհրդի նախագահությունը հատուկ որոշում ընդունեց ԼՂՀ ԻՊՈՒ-ի մասին: 1992 թ. փետրվարի 24-ին ընդունված այդ որոշման մեջ մասնավորապես արձանագրված էր. «Ելնելով նրանից, որ հայ բնակչության նկատմամբ իրականացվող ցեղասպանության կողոպտուտի, բռնությունների և հայկական գյուղերի բնակիչների բռնադատահանության հետևանքով ստեղծվել են Լեռնային Դարաբաղի շահերը պաշտպանելու կռիված կամավորական ջոկատներ, աչքի առաջ ունենալով Ադրբեջանի անբաբույց զավթողական գործողությունները ԼՂՀ-ի դեմ, զորահավաքի միջոցների հաշվառման և հանրապետության պաշտպանության ապահովման նպատակով, կազմակերպված զինված ջոկատները դիտել որպես ԼՂՀ ինքնապաշտպանության ուժեր

* ՀՅԴ մարտական ուժերի կողմից մույն ժամանակամիջոցում (22—23. 12. 1991 թ.) անց է կացվել ևս երկու գործողություն Մարտակերտի շրջանում: Ումուրլու և Խմերթ-Ջերմվենդ ադրբեջանական գյուղերի վնասագերծման նպատակով: Իսկ Լեսնոյի նկատմամբ լիակատար վերահսկողություն հաստատվեց 1992 թ. մայիսի սկզբներին:

** Կրկժանի վերջնական ազատագրումը հաջողվեց 1992 թ. հունվարի 20-ին:

և դրանք ենթարկել միասնական հրամանատարության: Հանձնարարել շրջգործ-կումներին և զինկոմիսարիատներին՝ ամսվա ընթացքում անցկացնել համրապե-տության բոլոր զինապարտների վերահաշվառում և զորակոչային տարիքի քաղա-քացիների հաշվառում: ԻՊՈՒ-ում գտնվող զինապարտներին համարել զինվորա-կան ծառայության զորակոչվածներ: Հանձնարարել ԼՂՀ զինկոմիսարիատներին ԻՊՈՒ շրջանային ստորաբաժանումների շտաբների հետ անցկացնել ԼՂՀ շահերի համար պայքարում զոհված, անհետ կորած և հաշմություն ստացած անձանց վե-րահաշվառում» [12]:

ԼՂՀ ԳԽ նախագահության 1992 թ. մարտի 4-ի որոշմամբ գնդապետ Ա. Ի. Տեր-Թադևոսյանը նշանակվեց Արցախի ԻՊՈՒ հրամանատար [13]: Նույն օրը հաստատվեց նաև ԼՂՀ պաշտպանության խորհրդի կազմը, որը ներկայացրել էր ԼՂՀ ԳԽ նախագահ Ա. Սկրտչյանը: Պաշտպանության խորհրդում ընդգրկվեցին Ա. Սկրտչյանը (նախագահ), Օ. Եսայանը, Վ. Բալայանը, Ս. Մարգարյանը, Ա. Տեր-Թադևոսյանը, Ռ. Քոչարյանը և Ա. Կարապետյանը [14]:

Ելնելով ստեղծված ռազմաքաղաքական բարդ իրադրությունից և ղեկավար-վելով ԼՂՀ Նախարարների խորհրդի մասին ԼՂՀ օրենքի 24-րդ հոդվածով, համրա-պետության անվտանգության և պաշտպանության ապահովման նպատակով ան-հետաձգելի միջոցառումների մշակման ու իրագործման շրջանակներում, մինչև ԼՂՀ պաշտպանության նախարարության կազմավորումը, 1992 թ. մարտի 26-ին ԼՂՀ Նախարարների խորհրդին առընթեր ստեղծվեց Պաշտպանության կոմիտե: Պաշտպանության կոմիտեի նախագահ նշանակվեց Սերժ Ազատի Մարգարյանը, ո-րին հանձնարարվեց 10-օրյա ժամկետում առաջարկություններ ներկայացնել Պաշտպանության կոմիտեի կառուցվածքի, կառնադրության և անվանակազմի մասին: Կոմիտեն իր ողջ գործունեությունը պետք է կազմակերպեր ԼՂՀ ԳԽ և ՆԽ որոշումների ու կարգադրությունների հիման վրա: ԼՂՀ Պաշտպանության կոմի-տեի, հետագայում՝ ԼՂՀ Ինքնապաշտպանության կոմիտեի (ԻՊԿ) նախաձեռնու-թյամբ ու անմիջական ղեկավարությամբ կարևոր ու անհետաձգելի միջոցառումներ իրագործվեցին ինքնապաշտպանական ջոկատների միավորման, նյութատեխնի-կական հիմքի, սպառազինության ու տեխնիկայի հայթաթման ու մատակարար-ման, ԻՊՈՒ վարչության ձևավորման ուղղությամբ [15]:

Արցախի ԻՊՈՒ-ի կազմավորման ուղին անցավ պաշտպանական ծանր մար-տերի և ռազմական հաղթանակների ևս մի քանի կարևոր հանգրվան: Ազատագ-րական մարտերի շարքը, սկսած Մարտակերտի շրջանի Սրխավենդ ու հարակից այլ գյուղերի ռազմագործողությունից (12. 03. 1992 թ.) և վերջացրած Շուշիի, ապա և Լաչինի վրայով Հայաստանի հետ ցամաքային կապի վերականգնման փայլուն ռազմագործողություններով [16], ոչ միայն որակական նոր մակարդակի հասցրեց ԻՊՈՒ կազմավորումը*, այլև արմատապես փոխեց դարաբաղա-աղբրեջանական զինված հակամարտության բնույթը: Փաստորեն պատերազմը «նահանջեց» ղեպի Արցախի սահմանները, մահացու վտանգը դադարեց սպառնալ ներսից: Իսկ դա հնարավորություն ընձեռեց լուծել մարդկային, նյութատեխնիկական ու այլ պա-շարների ավելի արդյունավետ հայթաթման ու օգտագործման, բնակչության կեն-սամակարդակի բարելավման և այլ հրատապ խնդիրներ:

Սակայն Շուշիի ազատագրումից և շրջափակման օղակի ճեղքումից հետո ծայր առավ մի վտանգավոր տեղատվություն: Կամավորականների ու ազատա-մարտիկների մի մասը, Հայաստանի հետ ցամաքային կապի վերականգնումը հա-մարելով վերջնական հաղթանակ ու արցախյան շարժման գլխավոր կարգախոսի

* Պատահական չէ, որ հաճախ Շուշիի ազատագրման հետ է կապվում ԼՂՀ ՊԲ ստեղծումը (կառավարական որոշմամբ Շուշիի ազատագրման օրը՝ մայիսի 9-ը հայտարարված է ՊԲ օր): Սակայն պաշտպանության բանակը կազմավորվել է շատ ավելի ուշ՝ 1993 թ. նոյեմբերի 10-ին՝ ԼՂՀ ՊՊԿ նախագահի թիվ 323 որոշմամբ (Արձանագրություն N 33):

իրականացում, ուստի և պատերազմը՝ վերջացած, իր առաքելությունը գտավ ավարտված և հանձնեց զենքը*։ Ինքնապաշտպանական կառույցներից հակառակ հոսքը սկսվեց, ինչը ծանր անդրադարձավ նվաճված հաղթանակը պաշտպանելու և **ամբարտաւան գործի կազմակերպման մաս**։ Մասամբ, սրանով էին պայմանավորված նաև այն բոլոր դժվարությունները, որ ծառացել էին հակառակորդի՝ հունիսի 12-ի ագրեսիայի ժամանակ։ Մյուս կողմից այդ անցանկալի երևույթը ցույց տվեց, որ ինքնապաշտպանության համակարգում դեռ աշխատելու տեղ կա։ Այն առավել կատարելագործելու, կենտրոնացված ու միասնական հրամանատարություն և կառավարման արդյունավետ գործող օղակներ ստեղծելու, նյութատեխնիկական միջոցների մատակարարման, մարտական գործողությունների շրջանում կարգապահության, կարգ ու կանոնի հաստատման հրատապությունն ու անհրաժեշտությունը ամենայն սրությամբ զգացվեցին 1992 թ. ամառային պատերազմաշրջանի ավարտին։ Տակավին մարտական գործողությունների ամենաեռուն շրջանում՝ 1992 թ. հուլիսի կեսերին, նախատեսված էր Արցախում ստեղծել պաշտպանության գոտիներ, ինչը թույլ կտար լուծել հիշյալ խնդիրները։ Այդ իսկ նպատակով նախատեսվում էր Արցախի տարածքը բաժանել վեց մարտական գոտիների, հիմնականում Հաղրուքի, Մարտունու, Ասկերանի, Մարտակերտի, Ստեփանակերտի և Շուշիի շրջանների սահմաններում։

Մարտական գոտիների տարածքներում տեղակայված ստորաբաժանումները, մարտական ջոկատները, կազմավորումներն անկախ իրենց պատկանելիությունից անվերապահորեն պետք է անցնեին մարտական գոտիների հրամանատարների լրիվ ենթակայության տակ և մարտական գործողություններ վարեին համաձայն միասնական պլանի ու մարտական խնդիրների։

Չենթարկվող կազմավորումներն անհապաղ պետք է զինաթափվեին ու կազմացրվեին։ Հաղրուքի, Մարտունու, Ասկերանի, Մարտակերտի, Ստեփանակերտի մարտական գոտիների հրամանատարներ էին նշանակվելու համապատասխանաբար Արթուր Աղաբեկյանը, Մոնթե Մելքոնյանը, Վիտալի Բալասանյանը, Հայկա Բաղմանյանը և Սեյրան Օհանյանը։

Հրամանագրով սահմանված էին նաև հրամանատարների լիազորությունները։ Նրանց էր անցնում ենթակաների ու ՄԳ-ում գտնվող ստորաբաժանումների և կազմավորումների նկատմամբ ամբողջ իշխանությունը։ ՄԳ-ների հրամանատարները պետք է ԻՊԿ որոշումների համաձայն պլանավորեին, կազմակերպեին և անցկացնեին մարտական գործողություններ, ինչպես նաև մասնակի մարտեր պատասխանատվության գոտիներում։ Հրամանատարների իրավասության տակ էին դրվում մարտական տեխնիկայի և նյութատեխնիկական միջոցների բաշխումը, ինչպես նաև ՄԳ-ում գտնվող կազմավորումներում կարգուկանոնի, պահանջվող կարգապահության հսկողությունը և պահպանումը, չենթարկվելու և դիրքերի ինքնակամ լքման փորձերի կանխումը։ Այդ ամենի համար հրամանատարները պատասխանատու էին նաև հանրապետության կառավարության առաջ [17]։

Սակայն, մարտական գործողությունների սաստկացումը Մարտակերտի ռազմաճակատում, աղբբեջանական բանակի օգոստոսյան հարձակման կատեցման ուղղությամբ ձեռնարկված միջոցներն ու ջանքերը խլեցին այդ հրամանագրի կենսագործման համար անհրաժեշտ ժամանակի և հնարավորությունների մեծ մասը։ Մյուս կողմից, հակառակորդի առաջխաղացումը կասեցնելու և ռազմաճակատը կայունացնելու կենսական խնդիրը պահանջում էր արագացնել ԻՊՈՒ-ում սկսված կառուցվածքային բարեփոխումները։ Դա թելադրված էր նաև նրանով, որ Արցախի

* Ըստ հունիսի 12-ի Մարտակերտի շրջանների ինքնապաշտպանական ջոկատների մարտիկները, մտահոգված իրենց տեղահանված ընտանիքների, ճակատագրով, գնում էր նրանց հետևից, հաճախ տանելով նաև զենքերը։ Հեռացածների մի մասը վերադարձավ և ընդգրկվեց Ըստ հունիսի 12-ի շրջանում ծավալված պարտիզանական պայքարի մեջ։

տարածքում ընթացող մարտական գործողությունները բնակոխել էին լայնածավալ ռազմագործողությունների փուլը՝ պայքարի ժամանակակից միջոցների կիրառմամբ, ինչը կտրուկ փոփոխում էր իրավիճակը, պահանջում մարդկային ու նյութական մեծ պաշարների վատնում: ԻՊՈՒ-ի ամառային պատերազմաշրջանի գործողությունների վերլուծությունը ցույց է տալիս մարտում և ամենօրյա գործունեության ժամանակ զինված ուժերի կենտրոնացված կառավարման միասնական համակարգի ստեղծման, խնդիրների լուծմանը հաստատունություն և նպատակառոգվածություն հաղորդելու, ԻՊՈՒ-ն պաշտպանական շրջանների, գումարտակների, դիվիզիոնների, վաշտերի կազմակերպական-հաստիքային կառուցվածքի փոխադրելու, դրանով իսկ այդ ուժերին օպերատիվ ու մարտավարական ինքնուրույնություն տալու անհրաժեշտությունը:

«Պաշտպանական շրջանների և շրջանային լրակազմի ուժերի ու միջոցների կազմակերպական-հաստիքային կառուցվածքի մասին» ԻՊԿ նախագահի 1992 թ. օգոստոսի 14-ի հրամանագրով ստեղծվում են 6 պաշտպանական շրջաններ: Հրամանատարներին հանձնարարվում է վերակազմել ջոկատները և անցնել գումարտակների (դիվիզիոնների), վաշտերի (մարտկոցների), դասակների ու ջոկերի կազմավորմանը: Մինչև նույն թվականի սեպտեմբերի 15-ը պետք է նշանակվեին պաշտպանական շրջանների հրամանատարներ: Դեռևս մարտական գոտիների հրամանատարների պաշտոնների համար առաջադրված զինվորական պետները նույնությամբ ու համապատասխանաբար ստանձնեցին Արցախի հինգ շրջանների ու Ստեփանակերտի հիման վրա կազմավորվող ՊՇ-ների հրամանատարությունը*:

ՊՇ հրամանատարները մինչև սեպտեմբերի 25-ը պարտավոր էին ԻՊՈՒ շտաբ՝ ԻՊԿ նախագահի հաստատմանը բերել տեղակալների, զորատեսակների, բաժանմունքների, ծառայությունների պետերի և գումարտակների հրամանատարների պաշտոններում նշանակումների մասին ներկայացումներ:

Վաշտերի (մարտկոցների) և դասակների հրամանատարների նշանակումները բողոքվում էին ՊՇ հրամանատարների, իսկ կրտսեր հրամանատարական կազմի նշանակումները՝ գումարտակների հրամանատարների իրավասությամբ: Նաև սահմանվում էին հրամանատարական կազմին սպայական կոչումների շնորհման, կազմակերպական այլ հարցերի լուծման կարգն ու ժամկետները [18]:

Այդ հրամանագրի իրագործումն առաջընթաց, կարևոր քայլ էր Արցախում կառուցվող ու ժամանակակից բանակ ստեղծելու ճանապարհին: Անհրաժեշտ բոլոր միջոցները ձեռնարկվեցին նոր հաստիքակազմակերպական կառուցվածքի անցնելու, կանոնավոր ստորաբաժանումներ վերակազմավորելու ուղղությամբ:

Արցախի ԻՊՈՒ շինարարության նոր կազմակերպական-հաստիքային կառուցվածքի հետ կապված, ԼՂՀ ԻՊԿ նախագահի հրամանագրով, նախկին 1-ին, 4-րդ և 6-րդ վաշտերի հիման վրա սկսեցին կազմավորվել մատուցողական գումարտակներ՝ ՊՇ ՄՀԳ հաստիքացուցակի համաձայն: Վերակազմավորվող գումարտակներն անձնակազմով, սպառազինությամբ ու տեխնիկայով համալրվելու էին Ստեփանակերտի կայազորի ստորաբաժանումների, զորահավաքային ռեզերվի և Կենտրոնական ՊՇ ստորաբաժանումների հենքի վրա: Կազմակերպական-զորահավաքային բաժնի պետին հանձնարարվեց կազմավորվող գումարտակների հրամանատարների հետ համատեղ ապահովել զինանձնակազմերի կազմակերպական վերաբաշխումը և զորակոչել պահեստի զինապարտների անհրաժեշտ քանակություն, մինչև ըստ հաստիքացուցակի գումարտակները լրիվ համալրելը: Սպայական պաշտոնների կազմալուծումը կատարվում էր ավելի պատրաստված, դրական կողմերով իրենց ցուցաբերած, կրտսեր հրամանատարների թվից, հետագայում ներկայացնելով սկզբնական սպայական կոչումների շնորհման: Անհրաժեշտ էր գործնական օգնություն ցուցաբերել անձնակազմի, սպառազինության ու տեխնի-

* Շուշիի ՊՇ հրամանատար նշանակվեց Մարտին Գասպարյանը:

կայի հաշվառման գործընթացը կարգավորելուն: ԻՊԿ մախագահի տեղակալին, գորատեսակների ու վարչության ծառայության պետերին հանձնադրվում էր մինչև սեպտեմբերի 2-ը ավարտել բոլոր նյութատեխնիկական պաշարների, սպառագիծության և տեխնիկայի վերաբաշխումը ըստ վերակազմավորվող գումարտակների և ապահովել դրանց լրիվ համալրումը ՄՀԳ-ի հաստիքացուցակի համաձայն:

1-ին մոտոհրաձգային գումարտակը կազմավորվեց 1-ին վաշտի, Ա. Կարապետյանի դասակի, Ֆ. Գաբրիելյանի վաշտի, Ա. Հարությունյանի դասակի հիման վրա: 2-րդ և 3-րդ ՄՀԳ-ները կազմավորվեցին «Տիգո»-ի վաշտի, «Ամարաս», «Վրեժ» խմբերի, «Վաղյո», «Շահեն», «Բոբյա» դասակների, ինչպես նաև 6-րդ, 2-րդ, 3-րդ, 7-րդ վաշտերի հիման վրա: 1-ին, 2-րդ և 3-րդ ՄՀ գումարտակների հրամանատարներ ճշանակվեցին համապատասխանաբար Հենրիխ Շահենի Հակոբյանը, Գագիկ Նիկողայի Սարգսյանը և Սամվել Վաղինիի Հարությունյանը:

Գումարտակների կազմավորումը սկսվեց 1992 թ. օգոստոսի 30-ին: Անցումը նոր հաստիքների պետք է ավարտվեր 1992 թ. սեպտեմբերի 5-ին: Կատարման մասին պիտի գեկուցվեր ԼՂՀ ինքնապաշտպանության շտաբին:

Բոլոր աստիճանների հրամանատարների ուշադրություն էր հրավիրվում վերակազմվող ստորաբաժանումներին մշտական մարտական պատրաստության և հանկարծակի առաջացող խնդիրների անհապաղ կատարման ունակության վրա [19]: Այս և արական սեռի բնակչության զորակոչը կենսականորեն անհրաժեշտ քայլեր էին: Ձինվորական կանոնավոր կառույցների ստեղծման դրական արդյունքները երկար սպասեցնել չտվին՝ թե՛ պաշտպանության բանակի մախահիմքերը ստեղծելու և թե՛ ռազմաճակատում արմատական բեկում մտցնելու առումով: Հաղթանակի արևը սկսում էր թեքվել դեպի Արցախի ինքնապաշտպանության ուժերի կողմը...

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

1. Տես ՀՅ Դաշնակցությունը եւ արցախեան պահանջատիրությունը (1988—1998), «Ազդակ» բացառիկ, 20 փետրուար, 1998, էջ 7—8:
2. Նվադդ Սողոմոնյան, 1991. «Կուցո» (Մարդորսություն), Ա մաս, Ստեփանակերտ, 1994, էջ 27—28:
3. Տես «Հայ զինվոր», ՀՀ ՊՆ պաշտոնաթերթ, թիվ 19, 1999 թ.:
4. В. Б. Арутюнян, События в Нагорном Карабахе, Хроника, Часть 4-ая, январь 1991 г. - январь 1993 г., Ереван, "Гитутюн", 1994, стр. 25-26.
5. Նույն տեղում, էջ 32—33:
6. Նույն տեղում, էջ 60—61:
7. «Արցախ» հանդես, N 1, 1992, էջ 17:
8. Аппаратный журнал радиостанции, начат 25 декабря 1991 г. - окончено 5 марта 1992 г., л. 4а.
9. Նույն տեղում, թ. 7բ:
10. Նույն տեղում, թ. 7ա:
11. Հիշյալ մարտերի մասին մեր կողմից պարբերական մամուլում հրապարակվել են բազմաթիվ հեղինակային հոդվածներ. տես «Մարտիկ», ԼՂՀ ՊՆ պաշտոնաթերթ, թթ. 2, 3, 7, 9, 10, 15 1996 թ., թիվ 46 1998 թ., թթ. 2, 41, 44, 45 1999 թ., «Խաչեն», Ասկերանի շրջանի վարչակազմի պաշտոնաթերթ, թիվ 3, 1993 թ. և այլն:
12. ԼՂՀ պետական արխիվ (ՊԱ), ֆ. 1, ց. 5, պ. մ. 13, կ. 1, թ. 24:
13. Նույն տեղում, թ. 26:
14. Նույն տեղում, թ. 29:
15. ԼՂՀ Նախարարների խորհրդի 1992 թ. մարտի 26-ի նիստի արձանագրություն N 3, թ. 2:
16. Տես մեր հեղինակած նյութերը՝ «Մարտիկ» թ. 15, 1996 թ., թթ. 9, 14, 19, 1999 թ., «Ազատ Արցախ»,

հանրապետական թերթ, N 53, 1999 թ., և այլն:

17. Պաշտպանության բանակի կենտրոնական արխիվ (ՊԲԿԱ), ԼՂՀ ԻՊԿ ճախագահի հրամանագրերը, գործ N 31, թ. 1:

18. Նույն տեղում, հրաման N 2, թ. 3—4:

19. Նույն տեղում, հրաման N 3, թ. 6—7:

М. А. АРУГЮНЯН

ФОРМИРОВАНИЕ СИЛ СОМОБОРОНЫ АРЦАХА

Резюме

Формирование и становление Сил Самообороны прошло сравнительно долгий и трудный путь. Параллельно с тяжелыми оборонительными и освободительными боями, многочисленные отряды добровольцев сплотились в регулярные военные подразделения. На базе этих подразделений создавались структуры Сил Самообороны НКР, тем самым были заложены основы формирования Армии Обороны НКР, соответствующей современным требованиям и жизненным, национальным интересам, в целях безопасности граждан республики.

M. A. HAROUTUNIAN

FORMATION OF SELF-DEFENSE FORCES OF ARTSAKH

Summary

The formation and establishment of Self-defense Forces had a comparatively long and hard way. Parallel with heavy defensive and liberating fighting, numerous detachments on a voluntary base gathered into a regular military units. On the base of these units the structures of the NKR Self-defense Forces were being built, by this were laid the foundations for creating the NKR Defense Army, corresponding to the modern demands vital, national interests and security of the citizens of the republic.